

Adresát první knihy Lucretiova eposu *De rerum natura* (1. část)

■ IVETA PASTYŘÍKOVÁ (Praha)

*While I was studying Lucretius, I became convinced that the dominant tone of *De rerum natura* cannot be perceived if the importance of the addressee's function is not recognized.*

G. B. Conte¹

Jestliže podoba adresáta vždy představuje důležitou složku celkového významu díla, o didaktické básni, jako je Lucretiův epos *De rerum natura*, to platí dvojnásobně. Epos je plný implicitních i explicitních odkazů k vnímateli, k žákovi. Jaká role je mu tím přisouzena? Je Memmius, jemuž je dílo dedikováno, ideální podobou žáka-čtenáře básně? A proč se vůbec báseň obrací právě k Memmiovi? Věřím, že detailnější analýza adresáta eposu pomůže osvětlit tyto otázky, a odhalit tak mnohé charakteristické rysy básně. Pozornost přitom zaměříme na první knihu Lucretiova eposu pro její liminální postavení „místa“, kde se komunikace teprve rodí. Význam této knihy pro roli adresáta je tedy zásadní: adresáta je nutno uvést na scénu, obdařit ho nějakými rysy, snažit se ho zaujmout, kdežto v ostatních knihách je už adresát od začátku přítomen, ač může postupně nabývat různých dalších rysů.

1. *De rerum natura* v komunikační perspektivě

Adresát literárního díla může být pojímán různě: jako určité „ty“, které je v básni zobrazeno a k němuž se obrací v básni promlouvající mluvčí, jako souhrn podmínek recepce zafixovaných v díle či jako autorem zamýšlené publikum.² Nejprve bude proto užitečné vymezit, v jakém smyslu zde budeme slovo adresát užívat.

¹ Viz CONTE 1994, s. xx.

² Např. PRINCE (1995, s. 339-363) chápe (fiktivního) adresáta jako implicitně nebo explicitně ztvárněného komunikačního partnera vypravěče, JEDLIČKOVÁ (1993,

Domnívám se, že v případě jakékoli literární komunikace je možné (aspoň teoreticky) vymezit **tři komunikační roviny**:³ „vnětextovou“ (komunikace mezi reálným autorem a reálným recipientem), „vnitřnětextovou“ (komunikace mezi „hlasem“ promlouvajícím v díle, např. v narativním díle vypravěčem, a adresátem) a mezi nimi hraniční (komunikace mezi abstraktním autorem a abstraktním čtenářem⁴). V našem případě bude tedy užitečné odlišit osobu autora *De rerum natura*, T. Lucretia Cara, a obraz původce zakotvený v textu, abstraktního autora básně. Toho budeme chápat jako vyjádření významové koherence básně a zároveň poukaz k jejímu původci. Protože je tento abstraktní autor spjat s dílem jako celkem, nepatří mu žádná promluva obsažená v textu. „Hlas“, který v díle promlouvá, budeme označovat jako praeceptor.⁵ Obdobně můžeme na druhé straně komunikačního procesu rozlišit osobu reálného recipienta a abstraktního čtenáře, vlastně soubor podmínek recepce básně. Jedná se o tentýž soubor charakteristických rysů jako v případě abstraktního autora, při aktu recepce bývají ovšem tyto rysy nazírány jednak jako prvky odkazující k původci díla (abstraktní autor), jednak k vnímání (abstraktní čtenář); z tohoto důvodu vymezují kategorie dvě. Kromě toho se zde setkáváme ještě s třetí kategorií, v díle ztvárněným adresátem, komunikačním partnerem praeceptoru. V díle ztvárněným adresátem je Memmius, tedy nikoli Memmius jako bytost z masa a kostí, nýbrž Memmius jako praeceptorovou řečí vytvářený adresát. Po dosazení vypadají komunikační roviny Lucretiovy básně takto: „vnětextová“ (reálný autor Lucretius a reálný recipient), „vnitřnětextová“ (praeceptor a adresát Memmius)

---

s. 6-54) užívá pojem (strukturní) adresát ve smyslu tematizovaného komunikačního partnera vypravěče i vyjádření možného čtení díla, ČERVENKA (1992, s. 105; 138-139) rozlišuje fiktivního nebo implikovaného posluchače/čtenáře (komunikační partner v básni ztvárněného mluvčího) a adresáta (díla). CONTE (1994, s. xx) pracuje s pojmem čtenáře-adresáta, do textu básně vepsaného obrazu recipienta, Volková (VOLK 2008, *passim*) či MITSIS (1993, s. 122 *et passim*) chápou adresáta jako „vnitřnětextový“ subjekt. (Volková se potom soustřeďuje téměř jen na něj, kdežto Mitsis ho odlišuje od ideální podoby vnímatele utvářené celkovou strategií básně.)

³ Má koncepce vychází z rozmanitých zdrojů, v zásadě však navazuje na strukturalistický přístup Červenkův (ČERVENKA 1992, s. 105-115) a na typologii polské badatelky Okopień-Sławińskiej (OKOPIEŃ-SŁAWIŃSKÁ 2002, s. 98-116), dále srov. ČERVENKA 2005, s. 747-755 a Schmidův model komunikačních rovin (SCHMID 2006, s. 75).

⁴ Jedná se o pojmy užívané W. Schmidem (SCHMID 2006, s. 74-97).

⁵ Pojem zavedla Galeová (GALE 2003, s. 22).

a konečně hraniční, do níž můžeme umístit abstraktního autora a abstraktního čtenáře.⁶ Komunikační roviny a jejich komunikační partnery zobrazuje následující schéma.

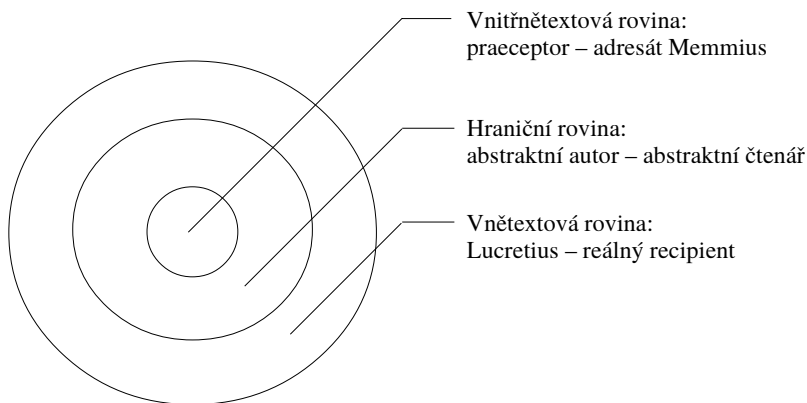

Schéma tří komunikačních rovin a v nich se nacházejících komunikačních partnerů

Didaktická epika má ovšem své charakteristické rysy, které mají vliv na podobu komunikujících subjektů Lucretiova eposu. Podle Volkové⁷ patří mezi charakteristické rysy didaktické epiky explicitní didaktický záměr, přítomnost postavy učitele a postavy žáka, iluze básnické simultaneity⁸ a básnická

⁶ Mezi abstraktním autorem a abstraktním čtenářem nemůže probíhat komunikace v doslovném smyslu, ale vezmeme-li v úvahu dvojí nazírání prvků tvořících tyto dvě kategorie, z pólu autorského a vnímatelského, můžeme si představit komunikační akt probíhající mezi recipientovými představami o autorovi a (ideálním) recipientovi. Díky této hraniční rovině může vůbec probíhat literární komunikace. Srov. SCHMID 2006, s. 86-88.

⁷ Viz VOLK 2008, s. 34-43.

⁸ Jako básnickou simultaneitu označuje Volková literární konvenci spočívající v tom, že se básník vyjadřuje o své básni, jako by právě postupně vznikala, zatímco jí recipient čte či poslouchá. Tento básnický prostředek kromě odkazu k žánru (didaktické) epiky, jehož síly a autority dovoluje využít, umožňuje také praeceptorovi vytvářet zdání, že zatímco reálný recipient dílo čte, praeceptor teprve hledá argumenty s ohledem na adresátovy námitky, neporozumění, vytváří se zdání „interak-

sebereflexivita. Básnická sebereflexivita,⁹ tematizace role básníka, vede v *De rerum natura* k tomu, že v textu promlouvající praeceptor z pohledu reálného recipienta do značné míry splývá s osobou reálného autora: praeceptor se prezentuje jako básník, jímž je i reálný autor, a tuto shodu neruší ani praeceptor svým explicitním prohlášením, ani abstraktní autor implicitním naznačením praeceptorovy nespolehlivosti. Praeceptorova spolehlivost zakládá jeho autoritu jako učitele, tak důležitou pro didaktickou báseň, přiblížení „vnitřně-“ a „vnětextové“ roviny zvyšuje platnost jeho autority za hranicemi básně, pro reálný svět, pro životní praxi reálného recipienta. Na tomto druhém pólu komunikačního procesu je ovšem situace poněkud složitější: oproti jednomu autorovi stojí dlouhá řada reálných recipientů, vztah mezi reálným recipientem a v textu vypodobeným adresátem musí být volnější. Tento adresát sdílí díky ničím nezrušené autoritě praeceptorových slov mnoho vlastností s abstraktním čtenářem; může být ovšem tematizován, a čím je zpodoběn konkrétněji, vzniká mezi ním a reálným recipientem větší odstup, a tím silněji vyvstává potřeba existence abstraktního čtenáře. Na rovině hraniční tak můžeme předpokládat učeného abstraktního čtenáře, který se (příliš) nevyzná v epikúrejské nauce, a učeného¹⁰ abstraktního autora, který k takovému čtenáři promlouvá z pozice znalce.

Na rovině „vnětextové“ jsme odkázáni jen na kusé či nepřilíš hodnověrné zprávy o Lucretiově životě, především se zde ale objevuje problém úzce spjatý s recepcí básně i jejím vnitřním ustrojením, otázka volby Memmia jako toho, komu je báseň dedikována, kdo je jejím privilegovaným recipientem. Adresát básně je nazýván Memmius a bývá běžně identifikován jako C. Memmius, L. f.¹¹ Vskutku neepikúrejský způsob života tohoto Gaia Memmia měnil Lucretiovu volbu v malou záhadu. Pokud nepřijmeme řešení

---

tivnosti“. Výsledkem je chápání adresáta jako diskusního partnera až určitá míra jeho fiktivnosti – o tom viz dále kap. 2. Iluze simultaneity spoluvytváří i základní metaforu básně, metaforu cesty – viz analýzu v druhé části článku. Naopak neobvyklé zacházení s iluzí simultaneity či její zrušení se uplatňuje při strategii uvedení do role žáka, viz zamyšlení nad funkcemi adresáta v kap. 2.1.

⁹ O jejím vlivu na typ a funkci adresáta pojednává kap. 2.

¹⁰ Je obeznámen s řeckou filozofií, s řeckou poezií, s římskou poezií a rétorikou; viz CLASSEN 1968, s. 115.

¹¹ Viz VOLK 2008, s. 74. I kdybychom ovšem tuto identifikaci přijali, není pochopitelně možné klást mezi Memmia (adresáta) a osobu Gaia Memmia rovnítko, Memmius (adresát) neexistuje mimo básně, nicméně stejně tak nelze nevidět mezi oběma Memmii vztah: jméno Memmius (nejspíš) odkazuje na někoho v reálném světě.

Hutchinsonovo, podle něhož mohla být báseň dedikována jinému Memmiovi,¹² mělo by řešení jistý význam pro celek literární komunikace.¹³

Nejvíce informací nám báseň poskytuje o adresátovi, ve smyslu definovaném výše; v následujících řádcích proto věnujeme podrobnější pozornost právě jemu. V centru našeho zájmu budou ovšem komunikační strategie, pro jejichž ocenění bude užitečné nejen rozlišovat mezi adresátem a dalšími příjemci hrajícími roli v literární komunikaci, tedy abstraktním čtenářem a reálným recipientem, jakkoli může někdy docházet mezi adresátem a abstraktním čtenářem k rozmytí hranic, ale pohlížet právě na jejich vzájemný vztah, na funkci či funkce adresáta v rámci celého komunikačního procesu.

2. Zobrazení a funkce adresáta v první knize *De rerum natura*

Podoba adresáta *De rerum natura* je utvářena rozmanitými komunikačními strategiemi. Některé ji modelují pouze implicitně, většinou potom adresát splývá s podobou abstraktního čtenáře. Jinými strategiemi praeceptor adresáta explicitně tematizuje, užívá druhé osoby singuláru nebo dokonce adresáta oslovuje jménem. Na hranici mezi implicitními a explicitními prostředky stojí praeceptorova oscilace mezi světy, užívání první osoby plurálu v různých významech.¹⁴ Jaký souhrnný obraz adresáta potom tedy vzniká?

2.1 Typ adresáta: Bude užitečné vyjít z koncepce Jedličkové,¹⁵ jejíž typologie adresátů je založena na stupni plnosti ztvárnění adresáta. Rozlišuje tak adresáta tematizovaného a netematizovaného,¹⁶ přičemž adresát tematizova-

¹² Viz HUTCHINSON 2001, s. 150-162.

¹³ O této otázce viz dále kap. 2.3.

¹⁴ Srov. Clayovu koncepci praeceptorova přepínání mezi světem pravdivým (z hlediska epikúreismu) a světem římským, běžným, adresátovi důvěrně známým (CLAY 1983, s. 216nn.; o signifikantním užívání zájmen v různých významech viz s. 218-219). Volková (VOLK 2008, s. 77-78) soudí, že první osoba plurálu v básni vždy odkazuje na mluvčího s adresátem.

¹⁵ Viz JEDLIČKOVÁ 1993, s. 21-54. Na důležitost zkoumání (podle jeho označení fiktivního) adresáta poukázal PRINCE (1995, s. 339-351), který ho odlišuje od různých podob čtenáře a rozlišuje adresáta nulového stupně, pouze vyvozovaného z textu a definovaného prostřednictvím těch nejzákladnějších jazykových a literárních kompetencí, a specifitější podoby adresáta. Adresát podle něj může být zcela implicitní nebo explicitní, ovšem nevykreslený jako postava, anebo se může jednat o adresáta-postavu.

¹⁶ Ten se blíží abstraktnímu čtenáři v našem pojetí.

ný může nabývat podob adresáta-postavy, osoby žijící ve fiktivním světě díla, a adresáta vyobrazeného jenom v činnostech souvisejících se samotným komunikačním aktem, jehož přítomnost v textu se může omezovat jen na pouhé oslovení. V prvním případě hovoří o adresátu fiktivním, obývajícím vyprávěný svět, v druhém o adresátu projektovaném, obývajícím prostor vyprávění,¹⁷ „místo“, v němž se odehrává komunikace, ale které není součástí světa představeného dílem.¹⁸ U obou typů tematizovaného adresáta odlišuje ještě adresáta jako posluchače a adresáta jako čtenáře.¹⁹

Adresát naší básně nabývá i specifitějších podob, je nepochybně adresátem explicitně zmiňovaným, tematizovaným. Jak ho ale vymezit přesněji? Zkoumání tohoto adresáta se zaměřovalo na rozmanité body. V centru zájmu badatelů se objevovala otázka jednotnosti adresáta, tedy otázka, máme-li vždy za druhou osobou básně vidět Memmia, otázka detailnosti prokreslení adresáta, otázka vztahu Memmia-adresáta básně k Memmiiovi-historické postavě, otázka negativních vlastností Memmia-adresáta nebo otázka účasti adresáta na komunikačním aktu.²⁰

¹⁷ Typologie Jedličkové je typologií naratologickou, věřím však, že může posloužit jako obecnější nástroj analýzy.

¹⁸ ČERVENKA (1992, s. 106-108) při výkladu o vypravěči rozlišuje mezi dvěma zobrazenými světy: světem příběhu a světem komunikace vypravěče se svým partnerem, SCHMID (2006, s. 75) podobně rozlišuje mezi světem představeným a vyprávěným. Vzhledem k charakteru didaktického eposu se zde budeme zabývat právě oním světem komunikace, světem představeným. JEDLIČKOVÁ (1993, s. 21-54) mluví jen o jednom zobrazeném světě, plnost ztvárnění adresáta je však pro nás důležitým kritériem typologie, její základní dělení adresátů podle „prostoru“, který „obývají“, pro nás tedy zůstává užitečným. Budeme tak mluvit o světě komunikace, přičemž budeme rozlišovat mezi světem zobrazeným, tedy detailněji prokresleným světem obývaným plnými postavami, a hraničním prostorem sdělování, omezeným jen na neurčitě pojaté komunikační partnery.

¹⁹ Viz náš bod 2. Kategorie jako posluchač nebo čtenář se tedy nevztahují k reálnému recipientovi, ale vymezují blíže druh adresáta.

²⁰ Tak podle Baileyho (BAILEY 1963, s. 33) a Townenda (TOWNEND 1978, s. 267-283) je mnohdy osloven čtenář obecně, kdežto podle Farringtona (FARRINGTON 1965, s. 21), Claye (CLAY 1983, s. 212-216), Mitsise (MITSIS 1993, s. 123nn.) či Volkové (VOLK 2008, s. 74-75) je primárně osloven vždy Memmius. Zatímco Farrington chápe Memmia-adresáta jako reálně existující osobu C. Memmia a domnívá se, že Lucretiův monolog k němu *the reader is privileged to overhear*, podobně jako když kupříkladu čte Aeneovo vyprávění Didoně, podle Claye, Mitsise a Volkové je nutno adresáta básně (Clay užívá pojmu *mock-reader*) od historické postavy Mem-

Souhrnné vymezení adresáta první knihy lze pak rozdělit do několika odlišných, ač příbuzných bodů:

(1) otázka fiktivnosti adresáta: Adresát má jméno a tematizuje se i jeho činnost, přesto je většina výroků obecného rázu, vztahuje se ke komunikačnímu aktu (*haec sic pernosces parva perductus opella*, 1.1114;²¹ *quod si pigraris paulumve recesseris ab re...*, 1.410) – snad kromě některých pasáží v prooimiu (viz dále kap. 2.2) – a blíží se tak v mnohém spíše projektovanému adresátovi, komunikace probíhá v onom hraničním prostoru sdělování, a zdá se tak, že praeceptor své výroky směřuje k někomu mimo báseň.

(2) otázka druhu adresáta – posluchač či čtenář?: Praeceptor se sebereflektivně prezentuje jako básník, jeho adresát je tedy pojímán jako osoba při aktu skládání básně nepřítomná, jíž se teprve později dostane text do rukou, jako čtenář. V komunikaci mezi praeceptorem a adresátem je přiznáván přerýv, praeceptor se tak může jen dohadovat o možných reakcích adresáta; v tom jejich komunikační situace kopíruje „vnětextovou“ situaci Lucretia a jeho reálného recipienta. Takovýto adresát je pak značně neurčitý, projektovaný, a v mnohém je spíše jen shlukem personifikovaných komunikačních strategií než samostatnou postavou žáka. Tak např. v 1.80 se praeceptor vciťuje do svého adresáta: *illud in his rebus vereor, ne forte rearis...*, na živou sérii otázek *nam quid in oppressu valido durabit eorum, / ut mortem effugiat, leti sub dentibus ipsis? / ignis an umor an aura? quid horum? sanguen an ossa?* (1.851-853) nakonec dává odpověď praeceptor sám (*nil, ut opinor*, 1.854). Přesto ale není bez významu iluze živosti jejich komunikace, ukázaná na v. 1.851-853, někdy praeceptor oslovuje svého adresáta přímo jako posluchače,²² a to díky iluzi básnické simultaneity, která mu umožňuje vytvářet představu, že se báseň realizuje právě teď, tj. když ji čteme, a adresát

---

mia oddělit, přičemž Clay s Volkovou vnímají adresáta pouze jako výtvar básně samé, Mitsis upozorňuje, že je potřeba brát v úvahu vzájemný vztah obou Memmiů. Mitsis a Volková dále chápou Memmia-adresáta jako negativní „anti-vzor“ (viz dále kap. 2.3). Komunikační akt, jehož je adresát součástí, pak bývá někdy nazírán jako monolog (Farrington) nebo se zdůrazňuje jeho tendence k dialogičnosti (CLASSEN 1968, s. 88).

²¹ Zde i dále citováno podle BAILEY (1963).

²² Např. *Nunc age quod superest cognosce et clarius audi* (1.921). Srov. *scribendis versibus* (1.24) jako praeceptorovu činnost a *vacuas auris* (1.50) jako to, co požaduje od adresáta. Rozpor je o něco menší, když uvážíme recipienta-Lucretiova současníka, jehož recepcie bude založena na poslechu, hlasité četbě, ovšem i tak se jedná o recepci již napsaného díla, a ne o živý dialog s posluchačem.

může být díky ní chápán jako přítomný diskusní partner. To vede k větší dialogičnosti²³ textu, ač v básni (až na výjimky: 1.803-808, 1.897-900) hovoří pouze praeceptor sám.

(3) otázka jména: je-li adresát pojmenován,²⁴ nabývá konkrétnější podoby, blíží se více fiktivnímu typu adresáta (viz bod 1). Memmius však může a také bývá identifikován jako určitá osoba existující v reálném světě. Jméno jako Memmius tak zároveň představuje odkaz do „vnětextové“ reality, do světa „tam venku“; komunikační situace uvnitř básně tak připomíná situaci „vnětextovou“: v obou je to Memmius, kdo je přesvědčován. Takovéto pojmenování adresáta umožňuje i speciální strategii uvedení do role žáka (o ní viz dále v kap. 2.2).

2.2 Funkce adresáta: Pokud se na typologické určení adresáta první knihy eposu podíváme v dynamické perspektivě literární komunikace, vyvstane otázka funkce adresáta. Jak uvádí Prince,²⁵ jednou z důležitých funkcí fiktivního adresáta je vytvářet spojku mezi autorem a čtenářem, tedy naší terminologií reálným recipientem. Jak vyplývá z předešlé kapitoly, adresát je pojímán spíše jako nepřítomný vnímatel, někdy ale i jako přímý účastník diskuse, posluchač, a to díky iluzi básnické simultaneity, která praeceptorovi umožňuje vytvořit dojem, že báseň vzniká v okamžiku, kdy je čtena. Jako nepřítomný vnímatel, o jehož reakcích se lze pouze dohadovat, představuje zpravidla adresáta pouze projektovaného (projektovaný čtenář). I jako přímý účastník diskuse je adresát představován spíše obecně, jen ve vztahu k probíhajícímu komunikačnímu aktu, a tak se i v tomto případě jedná spíše o adresáta projektovaného (projektovaný posluchač).²⁶ Reálný recipient se proto

²³ Srov. VOLK 2008, s. 79-80. Volková zdůrazňuje, že mluvčí básně se snaží poskytnout co nejvíc hlas svému adresátovi, ten přesto zůstává spíše jen výtvořem učitele, tedy v naší terminologii praeceptora.

²⁴ Jeho jméno je v básni zmíněno ovšem pouze jedenáctkrát, z toho čtyřikrát v první knize. Dvakrát se jméno objevuje jako označení postavy, jíž je báseň dedikována, ve třetí osobě: 1.26 (*Memmiadae nostro*), 1.42 (*Memmi clara propago*); devětkrát ve vokativní formě jako přímé oslovení adresáta (*Memmi*): 1.411, 1.1052 (+ 2.143, 2.182 + 5.8, 5.93, 5.164, 5.867, 5.1282). Viz VOLK 2008, s. 74, pozn. 13.

²⁵ Viz PRINCE 1995, s. 356-361.

²⁶ Potenciálu vytvořit „postavovějšího“, fiktivního adresáta tím, že je pojat jako přímý účastník diskuse, je plně využito v případech, kdy je adresátovi svěřen hlas; o nich viz dále.

může cítit jako ten, k němuž se v básni mluví. Jen někdy je adresát ztvárněn více jako postava v zobrazeném světě, jako adresát spíše fiktivní. Prostředkem k tomu je i Memmiovo jméno, které se ovšem neobjevuje často. **Typ adresáta tak osciluje mezi fiktivním adresátem**, jehož můžeme coby recipienti pozorovat jako postavu v zobrazeném světě díla a něco o něm soudit, **a projektovaným adresátem**, který je sice v díle také nějak tematizován, ale méně prokresleně, takže „ty“ k němu směřované sahá z básně ven a můžeme mít dojem, že jsme to my, kdo je přímo oslovován.²⁷ K tomuto projektovanému typu má blíže.

Případy, kdy je více zdůrazněna fiktivnost adresáta, jsou výsledkem zvláštních strategií. Výše (v 2.1, bod 3) jsme zmínili strategii spjatou se jménem Memmius, jímž je adresát obdařen. Skutečnost, že máme co do činění s individualizovaným adresátem, Memmiem, hraje totiž někdy přece jen výraznější roli, a to v prooimiu – nikoli překvapivě, vzhledem k funkci prooimia jako hranice mezi světem textu a světem reálným.²⁸ Jak si povšiml už Clay,²⁹ adresát Memmius je „nejřímštější“, nejkonkrétnější, právě v prooimiu (ač do detailně prokreslené konkrétní postavy má samozřejmě daleko). Je fiktivním adresátem, jeho „postavovost“ však není založena na jeho funkci diskusního partnera, ale vytváří se naopak rozvinutím pojetí adresáta jako nepřítomného, jako někoho „za hranicí textu“. Takové pojetí běžně vede, jak jsme viděli výše, k projektovanému typu adresáta, s nímž se reálný recipient může identifikovat. Zde je ale adresát představen jako postava, které se dostane do rukou umělecké dílo, k němuž má zaujmout určitý postoj. Báseň tu teprve vzniká, a tak teprve vzniká i role žáka.³⁰

---

²⁷ Často se jedná pouze o všeobecná oslovení; k tomu viz CLASSEN (1968, s. 96). Občas je oslovení natolik všeobecné, že se druhá osoba blíží dokonce až neosobnímu významu „jeden, někdo, člověk“. Někde je tak druhá osoba navíc vzápětí následována osobou třetí (*quisque*): *nec refert quibus adistas regionibus eius; / usque adeo, quem quisque locum possedit, in omnis / tantundem partis infinitum omne relinquit* (1.965-967).

²⁸ Srov. Conteho (CONTE 2009, s. 147) charakterizaci prooimia: *At the border between fully poetic speech and speech still outside of poetry, the poem ... is already song and not yet song.*

²⁹ Viz CLAY 1983, s. 215nn.

³⁰ Adresát didaktické básně má podobu nepříliš konkretizovaného žáka, někoho, kdo je vymezen především jako ten, kdo má být poučen. Viz k tomu dále strategii uvedení do role žáka.

Na začátku prooimia se setkáváme s postavami praepceptora a Memmia, který dosud není přímo osloven jako adresát. Oba jsou charakterizováni odkazem na činnosti, které přímo nesouvisejí se samotným komunikačním aktem (*nam neque nos agere hoc patriai tempore iniquo / possumus aequo animo nec Memmi clara propago / talibus in rebus communi desse saluti*, 1.41-43). Jsou to samozřejmě ve skutečnosti pouze postavy vnitřnětextové komunikační roviny, zajímavý je ale způsob, jakým praepceptor sama sebe a Memmia představuje. Praepceptor se tu totiž staví do reálného světa: vyjadřuje se o své básni jako o úkolu, který leží před ním a který nemusí dojít splnění; Memmius, praepceptorův (budoucí) adresát je tedy analogicky předveden jako reálná osoba, jejíž vztah k textu je vymezen pouze tím, že se (snad) bude dílem zabývat. Paradoxně tak dílo – podle toho, jak ho praepceptor prezentuje – teprve vzniká, zatímco hlavní komunikační partneři, které dílo zobrazuje, ve skutečnosti už existují. Podobně paradoxně je Memmius, představený zde jako příjemce psaného textu, ve skutečnosti postavou v zobrazeném světě díla – která se ovšem (podle praepceptorových slov) dílem dosud nezabývá. Uplatňuje se tu totiž iluze básnické simultaneity: my jako reální recipienti čteme první verše už hotového díla, praepceptor v nich ale říká, že se k dílu teprve chystá. Praepceptor si tu ovšem s básnickou simultaneitou pohrává: dílo teprve vzniká, ale nikoli jako orální skladba, jak je pro iluzi básnické simultaneity typické, ale jako psaný text.³¹ Praepceptor a Memmius, praepceptorův adresát, tu balancují na hraně zobrazeného světa.

V prvním přímém oslovení Memmia-adresáta³² si praepceptor znovu pohrává s básnickou simultaneitou. Tentokrát se sebereflexivně představuje jako básník, přináší svůj dar-báseň a doufá, že bude jako už vytvořený artefakt přijata, a boří tak dočasně iluzi básnické simultaneity. Verše 1.51-53 ... *adhibe [animum podle doplnění] veram ad rationem, / ne mea dona tibi studio disposta fideli, / intellecta prius quam sint, contempta relinquo* totiž připouštějí dvojí interpretaci: mohou se vztahovat k dílu, které teprve vznikne (participium pf. pas. *disposta* by tedy signalizovalo děj sice předcházející

³¹ Srov.: *Te sociam studeo scribendis versibus esse*, 1.24; viz i VOLK 2008, s. 85nn. Volková ovšem vidí důvod v praepceptorově snaze vystupovat jako druhý Epikúros, který po sobě zanechal mnohé spisy, nebo ve zdůraznění toho, že báseň tvoří písmena, protože mluvčí v básni, naší terminologií praepceptor, několikrát uží přirovnání písmen a atomů.

³² Ve verších 1.50nn. Původně ovšem mohlo ještě několik slov předcházet, viz BAILEY 1963, s. 604.

ději vyjádřenému slovesem *relinquere*, ovšem v praeceptorově „nyní“, v okamžiku, kdy žádost vyslovuje, ještě neukončený), anebo k dílu již hotovému (*disposta* by pak signalizovalo děj uzavřený již v okamžiku vyslovení žádosti). V prvním případě by ovšem *mea dona* musela být chápána procesuálně a označovala by – v duchu básnické simultaneity – praeceptorem postupně vyslovované argumenty. Jenže báseň, jak jsme zmínili výše, vytváří dojem, že adresát do značné míry (spolu)určuje řazení argumentů. Takové argumenty by ovšem adresát nemohl nechat být, dříve než by je poznal: pokud by se odmítl dále debaty účastnit, žádné argumenty by již vůbec nemohly být vytvořeny, dar by nemohl být dále skládán. To mluví spíše ve prospěch interpretace druhé: praeceptor se distancuje od postupné argumentace, do níž se pustí dále v básni, a dívá se na ni z odstupu, představuje své dílo jako už hotový dar, který on jako básník dává adresátu Memmiovi k pročetí.

Toto postupné uvedení v textu zpodobené postavy Memmia do značně omezené role adresáta-žáka představuje strategii, v níž se ze jména Memmius spojeného v básni s hrubým nárysem nějaké osoby, které se dostane do rukou báseň o podstatě světa, stává nepříliš prokreslená figura komunikačního partnera omezeného na projevy souhlasu či nesouhlasu k řečenému, na projevy pochopení či nepochopení (a to navíc projevy, které jsou nám, recipientům, přístupné pouze zprostředkovaně slovy praeceptora). Je tak představena postava, která se ukáže být adresátem, a její individuální rysy jsou omezovány. Tuto strategii můžeme s odkazem na Volkovou³³ označit jako **uvedení do role žáka**. To, že jméno Memmius můžeme spojit s konkrétní historickou osobou, ještě zesiluje dojem, který toto praeceptorovo počínání může mít na reálného recipienta: vzniká dojem, že Memmius jako skutečná osoba, jíž je dílo věnováno, vstupuje do světa básně, stává se její součástí. Tato strategie je komplementární s jinou, s výše popsanou strategií oscilace mezi fiktivním a projektovaným adresátem a může být pobídkou pro recipienta následovat Memmiův příklad a také se (imaginárně) stát součástí didaktického diskursu.

Někdy není adresát pojmenován, přesto je jeho fiktivnost velmi silná. Adresát se profiluje jako diskusní partner, jako postava v zobrazeném světě díla, ačkoli pak je jeho samostatná existence coby postavy něčím narušena. Jedná

---

³³ Srov. postřeh Volkové (VOLK 2008, s. 75, pozn. 17 – s odkazem na Conteho charakteristiku prooimia): „There is a real person Memmius, and it is the job of the poem, so to speak, to cast this real person in the role of the fictive character inside the text.“

se o dva případy (1.803-808 a 1.897-900), v nichž je dokonce adresátovi³⁴ svěřen hlas. Memmius zpochybňuje praeceptorův výklad; realnost jeho řeči není ničím snižována (v obou případech uvozena *inquis*). V druhém případě³⁵ je ovšem pěkně vidět asymetrický vztah praeceptora-učitele a adresáta-žáka v didaktické básni: ukazuje se, že zdánlivě náhodný příklad, který Memmius vybral (vztah dřeva a ohně) je praeceptorem dobře zřežirován a dává mu příležitost vtípně rozehrát vztah mezi slovy *lignis* a *ignis*, a demonstrovat tak na příkladu písmen utvářejících slova fungování atomistické teorie: samostatnost existence adresáta jako postavy v zobrazeném světě se rázem značně oslabuje. Využití analogie mezi písmeny a atomy využívá praeceptor i v prvním z případů. Zde zase směřuje pozornost adresáta na písmena svých vlastních veršů, jako kdyby tento adresát byl čtenářem čtoucím hotový text – a to jen pár veršů po tom, co adresát pronesl vlastní slova, jako by byl praeceptorovi natolik nablízku, že se s ním může pustit do diskuse.³⁶ O jistém napětí mezi pojetím adresáta jako někoho nepřítomného a pojetím adresáta jako diskusního partnera padla už zmínka výše. Na tomto místě ovšem toto napětí graduje: adresát (můžeme-li ho vidět za slovem *inquis*) zde vstoupí do textu svým vlastním hlasem, načež ho praeceptor odkáže na své verše, tedy na text, jehož součástí jsou i ona adresátova slova. Vnímáme tu tak buď dva **různé obrazy adresáta** vedle sebe, nebo musíme předpokládat **rozdvojení adresáta**. Praeceptorovo *vides* by v druhém případě nechalo adresáta spočinout zrakem i na sobě samém. V každém případě nám jako reálným recipientům zbývá ocenit důvtipnou hru.

2.3 Memmius jako hlupák? Princem zmiňovanou zprostředkovatelskou funkci adresáta může nejjednodušeji naplnit adresát představující ideální obraz recipienta. Tak chápe Lucretiova „mock-reader“ Clay, podle něž slouží

---

³⁴ Podle Baileyho (BAILEY 1963, s. 739) je autorem námetek *the imaginary objector*; stejně tak dobře může však být autorem adresát básně, jak se domnívá i např. TOWNEND (1978, s. 272), který v tomto bodě konstatuje přiblížení k žánru platónského dialogu.

³⁵ „*At saepe in magnis fit montibus inquis „ut altis / arboribus vicina cacumina summa terrantur / inter se, validis facere id cogentibus austris, / donec flammai fulserunt flore coorto.“ / scilicet et non est lignis tamen insitus ignis...* (1.897-901).

³⁶ „*At manifesta palam res indicat inquis „in auras... (1.803); quin etiam passim nostris in versibus ipsis / multa elementa vides multis communia verbis, / cum tamen inter se versus ac verba necessesit / confiteare et re et sonitu distare sonanti (1.823-826).*

básníkovým didaktickým záměrům, pomáhá kontrolovat individuální reakce čtenářů a zdůrazňuje čtenářovu postupnou emancipaci.³⁷ Conte, který nedělá jasný rozdíl mezi adresátem a abstraktním čtenářem a mluví, jak jsme viděli výše, o čtenáři-adresátovi, hovoří o vznešeném čtenáři.³⁸

My jsme na základě typologického zařazení a popisu vymezili adresátovy funkce výše v kapitole 2.2, kde chápeme adresáta básně také jako zprostředkovatele mezi Lucretiem a reálným recipientem, ačkoli klademe velký důraz na jeho nejednoznačnost a na rozmanitost jeho podob.

Na tomto místě se ale musíme vyrovnat s možností zcela odlišného pojetí adresáta. Proti těmto koncepcím chápajícím adresáta v zásadě jako prostředek pro jednodušší komunikaci s reálným recipientem totiž stojí koncepce, které mezi adresáta a recipienta kladou výraznou bariéru. Mitsis a následně Volková³⁹ tak přicházejí s diametrálně odlišnou představou literární komunikace. Rozvíjejí koncepci Memmia jako postavy, která je „remarkably unsympathetic, unwilling to learn, and even plain stupid“.⁴⁰ Zdůrazňují dále, že se Memmius v průběhu básně nijak nevyvíjí a na jejím konci je stejně hloupý jako na jejím začátku. Představuje tak podle nich odstrašující příklad, od něhož se reálný recipient bude distancovat, a tak si osvojí základy epikúrejské nauky, protože se bude chtít identifikovat raději s praeceptorem.⁴¹ Volková sice také,

³⁷ Viz CLAY 1983, s. 225nn. Jak si ovšem povšiml už MITSIS (1993, s. 124, pozn. 20), není potom zcela jasné, jakou roli při cestě od neznalosti k poznání podle Claye přesně hraje Memmius. Zdá se, že Clayova koncepce kolísá mezi – v naší terminologii – adresátem a abstraktním čtenářem; na pojmovou nejasnost upozorňuje i MITSIS (1993, s. 122, pozn. 17). Kupříkladu při rozboru prooimia, kde nachází Memmia jako historicky zakotvenou postavu (oproti pouhé didaktické roli ve zbytku básně), Clay poznamenává, že zde je těžké nalézt implikovaného čtenáře (CLAY 1983, s. 218).

³⁸ CONTE 1994, s. 1-34.

³⁹ Viz MITSIS 1993, s. 111-128 a VOLK 2008, s. 80-82.

⁴⁰ Viz VOLK 2008, s. 80. Jako negativní postavu pojímá Memmia již FARRINGTON (1965, s. 29-33), ten ovšem především na základě jeho identifikace s Memmiem jako historickou osobou. Co se týče celé literární komunikace, nevyvozuje Farrington z negativní podoby Memmia žádnou specifickou Lucretiovu literární strategii, jako recipienti máme pouze sympatizovat s básníkovou, nakonec zklamanou, nadějí. – „Who touches *De Rerum Natura* touches two men,“ píše Farrington (FARRINGTON 1965, s. 29).

⁴¹ Volková se ovšem k recepci básně vyjadřuje jen stručně, volí „vnitřnětextový“ přístup, a zajímají ji tedy především jen komunikační partneři zobrazení v textu. (Viz např. VOLK 2008, s. 4.)

jak bylo uvedeno v kapitolách 2.1 a 2.2, podobně jako my poukazuje na značnou nekonkrétnost adresáta, avšak záporné znaménko v jejím hodnocení adresáta diametrálně proměňuje obraz literární komunikace. Tady do hry vstupuje i otázka vhodnosti jména Memmius, patřící historické postavě s určitými vlastnostmi, pro roli didaktického adresáta, kterou jsme – v souvislosti s negativní pověstí, která historického Memmia provází – předestřeli v kapitole 1. Podle Volkové měla taková volba přispívat k negativnímu vykreslení adresáta, od něž se recipient bude chtít distancovat.⁴²

V dedikaci *Memmiadae nostro* je Memmius vyobrazen jako úctyhodný adresát (*Memmiadae nostro, quem tu, dea, tempore in omni / omnibus ornatum voluisti excellere rebus*, 1.26-27), ve verších 1.50-61 stojí Memmius praeceptorovi za to, aby mu věnoval báseň-dar (*mea dona*, 1.52). Výzva k pozornosti, i dále v různých obměnách opakovaná, a zejména představa, že by se adresát Memmius dílem nechtěl zabývat (*ne mea dona ... contempta relinquit...*, 1.52-1.53), slouží Volkové jako důkaz pro negativní vykreslení Memmia.⁴³ Myslím ale, že se jedná pouze o výraz snahy zapojit adresáta do komunikace; navíc představa, že by se Memmius nechtěl věcí dále zabývat, se nezdá nepochopitelnou, budeme-li považovat verše 1.44-49 (*omnis enim per se divum natura necessest / immortalī aevo summa cum pace fruatur / semota ab nostris rebus seiunctaque longe...*, 1.44-46) za pravé. Dále v básni se objevuje Memmius jako ten, pro něhož se vyplatí *vigilare* a kdo svou úctyhodností dokáže prosvítit noci tak, že jsou *serenae* (1.142).⁴⁴ Někdy

---

⁴² Viz VOLK 2008, s. 81, pozn. 34. Sám Mitsis chápe jako atraktivní jiné vysvětlení, koncepci M. Smithe (*De rerum natura*, 1982), podle níž by mohlo být dobrou strategií přesvědčovat v básni někoho takového: dokáže-li přesvědčit Memmia, pak každého (MITSIS 1993, s. 125, pozn. 22). Myslím ale, že by se taková strategie „rušila“ s první strategií, kterou Mitsis analyzoval, tj. s negativním vykreslením adresáta. Memmius podle ní totiž nikdy nechápe, není tedy nikdy přesvědčen. Proti této koncepcím se důrazně vymezuje Galeová (GALE 2004, s. 57) a – v návaznosti na Claye – se domnívá, že báseň naopak ukazuje vývoj adresáta. Adresát se ovšem nezdá být tak individualizovaně a konkrétně ztvárněn, aby bylo možné sledovat jeho vývoj; není však každopádně možné se k tomu definitivně vyjádřit na základě pouze první knihy, na niž jsme se zaměřili; musíme tedy nechat tuto možnost otevřenou.

⁴³ Viz VOLK 2008, s. 80; o znacích negativního pojetí adresáta vůbec viz s. 80-82.

⁴⁴ Viz verše 1.140-145: *sed tua me virtus tamen et sperata voluptas / suavis amicitiae quemvis efferre laborem / suadet et inducit noctes vigilare serenas / quaerentem dictis quibus et quo carmine demum / clara tuae possim praepandere lumina menti, / res quibus occultas penitus convisere possis.*

praeceptor skutečně připouští, že by Memmius mohl začít ztrácet důvěru v jeho slova,⁴⁵ jindy ale zase věří, že je Memmius ponese v paměti.⁴⁶ Spíše povzbuzení než kritický šleh podle mě skrývá poukaz na *parva opella* postávající pro porozumění nauce.⁴⁷

Nezdá se tedy, že by praeceptor v první knize básně vykresloval adresáta Memmia zřetelně negativně. Navíc vzhledem k výše naznačené nejednoznačné povaze adresáta není dost dobře možné postavit vždy adresáta do ostřejšího protikladu vůči vnímateli, jakého si báseň žádá, vůči abstraktnímu čtenáři. Avšak k tomu, abychom rozhodli, není-li nutné opravit naši základní představu o funkcích adresáta a přece jen zvážit možnost funkce adresáta jako „anti-vzoru“, je nutné věnovat ještě pozornost metaforickým obrazům adresáta, které hrají v těchto negativních pojetích adresáta podstatnou roli. Tyto obrazy vyjadřují praeceptorův vztah k adresátu-žákovi a jeho pojetí učení. Podobám adresáta na základě analýzy různých metafor a přirovnání pro učení a poznávání se budeme věnovat v příští části našeho příspěvku.

Seznam citované literatury

- BAILEY, Cyril. *Titi Lucreti Cari De Rerum Natura Libri Sex*. Oxford: Clarendon Press 1963⁴.
- CLASSEN, C. Joachim. Poetry and Rhetoric in Lucretius. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 1968, Vol. 99, s. 77-118.
- CLAY, Diskin. *Lucretius and Epicurus*. Ithaca and London: Cornell University Press 1983.
- CONTE, Gian Biagio. *Genres and Readers: Lucretius, Love Elegy, Pliny's Encyclopedia*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press 1994.
- CONTE, Gian Biagio. Proems in the Middle. In *Beginnings in Classical Literature*. Vyd. Francis M. DUNN a Thomas COLE. New York: Cambridge University Press 2009², s. 147-159.
- ČERVENKA, Miroslav. *Významová výstavba literárního díla*. Praha: Karolinum 1992.

⁴⁵ Viz verš 1.267: *ne qua forte tamen coeptes diffidere dictis*.

⁴⁶ Viz verš 1.758: *quorum utrumque quid a vero iam distet habebis*.

⁴⁷ Viz *parva perductus opella* ve verši 1.1114. Poukaz na Memmiovu lenost zde vidí FARRINGTON 1965, s. 30.

- ČERVENKA, Miroslav et al. Fikční světy lyriky. In *Na cestě ke smyslu: poetika literárního díla 20. století*. Praha: Torst 2005, s. 711-783.
- FARRINGTON, Benjamin. Form and Purpose in the *De rerum natura*. In *Lucretius*. Vyd. D. R. DUDLEY. London: Routledge & Kegan Paul 1965, s. 19-34.
- GALE, Monica R. *Lucretius and the Didactic Epic*. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd. 2003².
- GALE, Monica R. The Story of Us: A Narratological Analysis of Lucretius' *De rerum natura*. In *Latin Epic and Didactic Poetry: Genre, Tradition and Individuality*. [s.l.]: The Classical Press of Wales 2004, s. 49-71.
- HUTCHINSON, G. O. The Date of *De Rerum Natura*. *Classical Quarterly: New Series*, 2001, Vol. 51, No. 1, s. 150-162.
- JEDLIČKOVÁ, Alice. *Ke komu mluví vypravěč?: adresát v komunikační perspektivě prózy*. Jinočany: H&H 1993.
- MITSIS, Phillip. Committing Philosophy on the Reader: Didactic Coercion and Reader's Autonomy in *De Rerum Natura*. In *Mega nepios: Il destinatario nell' epos didascalico. The Addressee in Didactic Epic (Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici 31)*. Vyd. A. SCHIESARO, Ph. MITSIS, J. STRAUSS CLAY. Pisa: Giardini 1993, s. 111-128.
- OKOPIEŃ-SŁAWIŃSKÁ, Aleksandra: *Vztahy mezi osobami v literární komunikaci*. Překlad Petr VIDLÁK. In *Od poetiky k diskursu: výbor z polské literární teorie 70. - 90. let XX. století*. Vyd. Jiří TRÁVNÍČEK. Brno: Host 2002, s. 98-116.
- PRINCE, Gerald. Úvod do studia fiktivního adresáta. Překlad Vanda MIŇOVSKÁ. *Česká literatura*, 1995, sv. 43, č. 4, s. 339-363.
- TOWNEND, G. B. The Fading of Memmius. *Classical Quarterly*, 1978, Vol. 28, No. 2, s. 267-283.
- SCHMID, Wolf. Abstraktní autor a abstraktní čtenář. Překlad Johana GALLUPOVÁ. *Česká literatura*, 2006, sv. 54, č. 2/3, s. 74-97.
- VOLK, Katharina. *The Poetics of Latin Didactic: Lucretius, Vergil, Ovid, Manilius*. New York: Oxford University Press 2008².

■ SUMMARY**The Addressee of the First Book of Lucretius' Epic *De Rerum Natura* (Part One)**

A very important feature of the didactic poem *De Rerum Natura* is the image of the addressee who has to be distinguished from other recipients playing their parts in the literary communication, i. e. from the abstract reader and the real recipient. In the first part of my article I examine the type of the addressee who fluctuates between the fictive and the projected type, between the reader and the listener, and is almost only the construction of the teaching speech. Although named, the addressee is in many ways similar to the general reader. Thus he can function as a suitable intermediary between the real author and the real recipient. The question of Memmius' possible foolishness and the question of a possible barrier between the addressee Memmius and the real recipients who want to identify themselves with the *praeceptor* instead of being foolish like Memmius are linked to this function. In my point of view the *praeceptor*, the speaker portrayed in the text, addresses Memmius with respect, nevertheless these questions have to be analysed in detail on the basis of the addressee's different roles grounded in metaphors and similes. This will be the topic of the second part of my article.